

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Калакура Я.С.

НАУКОВЕ ОСМИСЛЕННЯ ІСТОРІОСОФІЇ ОМЕЛЯНА ПРИЦАКА

*(Володимир Потульницький. Деміург. Історіософія
Омеляна Прицака: монографія. Харків: «Акта», 2021. 323 с.)*

Яскрава і самобутня постать академіка Омеляна Прицака – видатного інтелектуала сучасності – посідає важливе і вагоме місце в українській та зарубіжній історіографії. Його багатогранна творчість як історика, орієнталіста і лінгвіста уже отримала високу оцінку в низці оглядово-аналітичних статей та рецензій. Найменш з'ясованими залишалися історіософські погляди вченого на українську і світову історію, внесок ученого в концептуалізацію історіософії як науки і навчальної дисципліни. Цю прогалину значною мірою заповнює ґрунтовне дослідження знаного історика-теоретика, фахівця з історіографії та інтелектуальної історії, одного з учнів О. Прицака, провідного наукового співробітника Інституту української історіографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України – Володимира Потульницького. Оприлюднена ним монографія є першою узагальнюючою працею системного характеру, яка охоплює широкий спектр ключових проблем, пов'язаних з багатогранною пошуковою і дослідницькою діяльністю вченого планетарного рівня, передусім з його історіософськими поглядами.

Принагідно нагадаємо, що Омелян Йосипович Прицак фігурує в історіографії як американський історик українського походження, але не буде помилкою віднести його до українських істориків з діаспори. Він народився на Львівщині в 1919 р., а 15 років тому помер в Бостоні, проживши значну частину віку в США. Він був учнем академіка Івана Крип'якевича, якого Михайло Грушевський відносив до найбільш здібних вихованців львівської історичної школи. Вчений став творцем і першим директором Українського наукового інституту Гарвардського університету, іноземним академіком НАН України, фундатором відродження української орієнталістики, директором новоствореного Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України, засновником і завідувачем першої в Україні історіософської кафедри в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка.

Ось чому не є випадковим те, що автор виніс у заголовок книги концепт «деміург», який дослівно з грецької перекладається як майстер, творець, котрий працює для людей. О. Прицак був справжнім майстром, майстром історієписання, історіософського мислення і одним з творців новітнього

бачення української історії на тлі світового історичного процесу. Він дотримувався принципу деміурга, тобто постійно самовдосконалювався, творчо збагачував методи пізнання в пошуках істини.

Монографія В. Потульницького задумана як наукова реконструкція ключових блоків формування історіософських поглядів Омеляна Пріцака, їх реалізації в процесі досліджень української і зарубіжної історії, і відповідно складається з семи частин, кожна з яких присвячена одному із сегментів загальної проблеми. Цю реконструкцію автор здійснив на основі великого пласту джерел, почерпнутих з особистого архіву О. Пріцака, залучення документів історичних архівів у Києві і Львові, власного сприйняття особистості вченого і текстологічного аналізу опублікованих його наративів, а також зафіксованих або прослуханих лекцій і рукописних творів. Водночас він скористався історико-соціологічною методологією Карла Маннгайма, його генераційною теорією та максимально застосував власні рефлексії стосовно формування історіософії вченого, впливів на нього наукового середовища Європи та США, відстеживши еволюцію поглядів у процесі інтелектуальної творчості після відновлення незалежності України. Можна погодитись з думкою дослідника, що формування історіософських поглядів О. Пріцака у часовому вимірі – це довготерміновий процес, який тривав усе життя, але його витоки треба шукати в умовах навчання у Львівському, де він почав цікавитись історіософією, а згодом у Берлінському та Геттінгенському університетах.

У монографії виділено чотири періоди цього процесу: довоєнний (1938-1941); німецький (1943-1967); американський (1967-1991); український (1991-1998). Правда, їх назви і хронологічні межі, на нашу думку, потребують уточнення. По-перше, всі періоди українські, адже, перебуваючи в еміграції, вчений не переставав бути українцем і залишався в координатах української історіографії. По-друге, довоєнний період логічніше датувати 1936-1939 рр.

Ключове місце в монографії відведено аналізу поглядів вченого на предмет і методи історіософії, а також на її міждисциплінарні зв'язки. Предметом історіософії, на його думку, є теорія історії та філософське розуміння історичного процесу. Історіософія, як наука, пройшла в своєму розвитку чотири етапи: романтизму (Леопольд Ранке і Георг Гегель), позитивізму (Еміль Дюргейм, Люсьєн Леві-Брюль), морфології культурного розвитку (Освальд Шпенглер, Арнольд Тойнбі) і французької школи «Анналів» (Марк Блок, Люсьєн Февр, Фернанд Бродель, Жорж Дюбі, Жак Ле Гофф). Торкаючись функцій історіософії, історик назвав головною з них дослідження теорії історії та історичного процесу, зокрема. Українську історіософію він виводив з «Історії Русів», творів М. Максимовича, М. Костомарова, В. Антоновича, М. Драгоманова, М. Грушевського, Д. Багалія, В. Липинського, І. Крип'якевича, С. Томашівського та ін., пов'язуючи її з особливостями провідної ідеї української нації. Водночас він апелював до думки В. Антоновича про відмінність стрижня національних ідей трьох сусідніх

народів. У великоросів – це абсолютизація авторитету ролі державної влади, у поляків – принцип аристократизму, а в українців – принцип широкого демократизму.

Зважаючи на важливе значення історіософських студій О. Пріцака, пов'язаних із заснуванням історіософської кафедри у Київському університеті імені Тараса Шевченка, читанням відповідних лекцій і створенням курсу «Історіософія історії України», автор докладно висвітлює проектний задум вченого: сформувати у межах кафедри три лекційні курси: «Історіософія всесвітня», «Історіософія українська» та «Історія політичної думки на Заході і в Україні». Крім того, при кафедрі функціонував постійно-діючий історіософський семінар для викладачів, аспірантів та студентів. Професор ініціював опрацювання студентами в оригіналі творів видатних західних істориків, читання низки англомовних лекцій, що неоднозначно сприймалося окремими студентами та викладачами радянського вишколу, а діяльність кафедри була згорнута, оскільки вона не вписувалась в успадковані від УРСР бюрократичні приписи. Наприкінці 1994 р. професор О. Пріцак почав читати свої лекційні курси у складі кафедри джерелознавства, яку очолив автор цієї рецензії. Маю зазначити, що Омелян Йосипович вніс свіжий струмінь в роботу колективу, він підтримав трансформацію кафедри в кафедру архівознавства та спеціальних галузей історичної науки, погодився з нашою аргументацією, що так звані «допоміжні дисципліни» набули статусу спеціальних, позаяк мають своє предметне поле, свої методи пізнання. Він виступав з доповідями на методологічних семінарах, щедро ділився досвідом.¹

Друга і третя частини монографії присвячені теоретичним засадам і світоглядним орієнтирам О. Пріцака в дослідженні історіософії української історії. Розглянута концептуалізація історії України в контексті світової історії, потрактовані висунуті вченим головні принципи цього процесу, а саме: історична правда; орієнтація на європейський і світовий рівень історичної науки; окремішність українського історичного процесу; тісні міждисциплінарні зв'язки (с. 62-63). Велика увага приділена методологічному та історіософському аналізу конкретно-історичних праць О. Пріцака, зокрема, «Походження Русі», студій з історії Галицько-Волинської держави, її королівського статусу, зародження і генези українського козацтва, його ролі у формуванні Запорозької Січі та Війська Запорозького як державних утворень, їх відносин з Кримським ханством та Османською імперією, оцінки постатей Петра Сагайдачного, Богдана Хмельницького, Петра Дорошенка, Івана Мазепи, Пилипа Орлика та ін.

Цілком обґрунтовано В. Потульницький присвятив окремі частини монографії розгляду досліджень О. Пріцака стосовно історіософії

¹ Kalakura Yaroslav. Omelyan Pritsak: In Taras Shevchenko National University Of Kyiv. Journal of International Eastern European Studies/Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, Vol./Yıl. 1, No/Sayı. 1, Summer/Yaz 2019, Sakarya / Türkiye, pp. 42-58.

східноєвропейських держав, їх історичних зв'язків з Україною. Йдеться, передусім, про Річ Посполиту, Кримський Ханат, а також досліджень українського контексту історіософії юдаїки.

Шоста частина монографія містить аналітичний дискурс історіософії Євразії О. Пріцака на тлі міжконтинентальних державних утворень. Розглянуті сюжети, пов'язані з Московським царством як уособленням авторитарних владних харизм Візантії та Золотої Орди, відстежується їх експансія в Україну.

Автору рецензії, як історіографу та джерелознавцю, особливо близька сьома частина, в якій основна увага зосереджена на історіографічній полеміці стосовно ключових питань історіософських концепцій О. Пріцака в радянській і західній історичній науці. Доречно зазначити, що Омелян Йосипович у наукових студіях, у своїх доповідях та лекціях дотримувався полемічного стилю викладу матеріалу, а це дозволяло йому не лише спростовувати хибні твердження опонентів, але й переглядати власні підходи. Оцю його позитивну манеру історієписання прекрасно передав В. Потульницький, звертаючись зокрема, до реакції радянських істориків, зокрема з України О. Вовка, В. Микитася, Р. Скриннікова, П. Толочка, І. Хміля та ін., на погляди видатного вченого щодо походження Русі і заснування Києва, їх спроб звинуватити його в антинауковості, буржуазному націоналізмі, клерикалізмі та інших «ізмах». Водночас автор зазначає, що вченому доводилось обстоювати свою історіософську гіпотезу щодо походження Русі та існування єврейської громади в Києві IX ст. в полеміці з деякими західними дослідниками, особливо з так званими «скептиками», здебільшого не обізнаними із залученими ним унікальними історичними джерелами. Загалом В. Потульницький продемонстрував високий рівень обізнаності заторкнених проблем з фахового і бібліографічного погляду, а також історіографічної оцінки основних тверджень О. Пріцака в європейській, американській та ізраїльській історіографіях (с. 263-284). Цікавою і виключно науковою є і сама методика подачі матеріалу: кожна з семи частин починається з постановки проблеми, аналізу її розв'язання і закінчується висновками.

Таким чином, монографія В. Потульницького носить інноваційний характер як за актуальністю і новизною проблеми, так і дослідницьким рівнем. Пріоритетне місце у ній відведено історіософському аналізу знакових проблем історії України як науки з акцентом на лінійний прогрес творчості О. Пріцака: від дослідження окремих питань до створення цілісних дискурсів, монографічних та узагальнюючих праць. За оцінкою автора, не менш вагомим є внесок ученого в дослідження історіософії історії зарубіжних східноєвропейських та євразійських країн, передусім з погляду взаємопереплетення з українською історією. Цінність цієї монографії і в тому, що вона закладає ґрунтовну основу для створення інтелектуальної біографії О. Пріцака.

Слід зазначити, що Володимир Потульницький оглянув історіософську спадщину, яку залишив нащадкам Омелян Пріцак, охопивши майже всі теми, що складали його інтерес на різних етапах життя та простеживши еволюцію у трактуванні вченим тих чи тих сюжетів. Все це вимагало всебічного занурення у джерела та методологію вченого. До того ж більшість тем, які складають історіософську спадщину О. Пріцака, котру розглянув автор рецензованої монографії, не є предметом дослідження самого В. Потульницького як історика та історіографа і не входить до його наукових інтересів. Для цього слід було перекласти на українську та опрацювати різноманітні джерела, писані сімома іншими мовами (англійською, німецькою, французькою, італійською, польською, російською та латиною), видобути з архівів незнані та різноманітні документи та матеріали, простежити трансформацію тих чи тих ключових історіософських проблем української та світової історії в уявленнях Омеляна Пріцака упродовж понад 60 років його насиченого та плідного життя в науці.

Дослідження завершується ґрунтовними загальними висновками, в яких підбиті підсумки дослідження і сформульовано низку повчальних уроків для нових поколінь істориків. З-поміж них варті уваги такі положення: а) історик, як кожен учений, має бути патріотом своєї вітчизни. Це не означає, що він має замикатися лише на «національній історії», адже вона є частиною світового історичного процесу; б) об'єктивне місце України у світовій історії можна визначити лише на основі джерел та синтезу української і зарубіжної історіографії; в) історик має працювати не заради власної кар'єри чи збагачення, а задля духовного зростання – свого і своєї батьківщини. Можна було очікувати, що автор запропонує назрілі рекомендації стосовно подальшого дослідження проблеми і меморіалізації пам'яті про видатного вченого.

Разом з тим до цієї висококваліфікованої монографії В. Потульницького є декілька зауважень. Перше з них стосується історіософського вишколу Омеляна Пріцака, аналіз якого відсутній у книзі. На думку автора рецензії, у першій частині монографії «Бачення Омеляна Пріцака щодо історіософії як науки та навчальної дисципліни» слід було присвятити окремий, третій, розділ, який би розкривав проблему, як історіософські погляди О. Пріцака формувалися, заторгнути в цьому контексті, які школи видатних дослідників він осягнув, ким були його вчителі у пізнанні історіософії і становленні його історіософських поглядів. На особливу увагу заслуговували б його викладачі філософії та логіки під час навчання у Львівському університеті у 1936-1940 рр. Це, відповідно, професори Роман Вітольд Инґартен та Казимир Айдукевич. Саме виклади цих двох вчених склали, за словами самого О. Пріцака, «початок моїх розумувань над теорією історії і над історіософією».²

² Пріцак Омелян. Мій шлях історика. Пріцак Омелян. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – Київ; Кембрідж, 1991. – С. 65-66.

На новому, більш зрілому витку наукового вишколу О. Пріцака, на нього в сенсі осмислення історіософії вплинув його вчитель у Берлінському університеті у 1943-1945 рр. та у Геттінгенському університеті у 1946-1948 рр. професор Ганс Гайнріх Шедер, який був не лише орієнталістом, але й теоретиком історії. Саме завдяки Шедеру О. Пріцак, за його зізнанням, ознайомився з історіософією Арнольда Тойнбі, Макса Вебера та Хосе Ортеги-і-Гассета.³

Читачеві, безперечно, було б цікаво дізнатись, які ідеї зазначених науковців втілює чи не втілює О. Пріцак, вибудовуючи свою власну історіософію історії, які дослідження цих видатних науковців стали методологічними засадами в історичних та історіософських працях самого О. Пріцака, чи він транслював і розвинув далі ідеї своїх попередників – представників декількох історіософських шкіл та поколінь.

Друге зауваження стосується необхідності, на думку рецензента, вмістити до структури другої частини монографії «Теоретичні орієнтири Омеляна Пріцака в дослідженні історіософії історії України» ще одну тему, присвячену аналізу вченим історіософії такої пам'ятки, як «Слово о полку Ігоревім». Цій темі Омелян Пріцак присвятив декілька статей, надрукованих упродовж 1960-1980-х рр., а також окрему монографію, що вийшла з друку у Києві через два роки після смерті вченого.⁴ Напевно, факт появи цієї окремої монографії, у якій вміщений також переказ змісту попередніх статей О. Пріцака про «Слово», і послужив причиною відсутності такої теми у рецензованій праці, яка виразно контрастувала б з іншими п'ятнадцятьма темами. Проте, на нашу думку, від вміщення такої теми та здійснення автором її історіософського аналізу монографія лише виграла б.

Завершуючи рецензію, хочу водночас відзначити, що обидва висловлені вище критичні зауваження є радше побажаннями авторові монографії при наступному виданні розширити і доповнити книгу вміщенням ще двох цікавих і пізнавальних розділів, а також висловом подяки за його велику і таку потрібну для нашої науки працю, яку історикам необхідно взяти до уваги. Ба більше, будь-яке серйозне дослідження української та світової історії, за яке братиметься наступне покоління українських вчених, буде неповним або взагалі неможливим без вивчення та осмислення історіософії Омеляна Пріцака, яке спромігся відтворити та викласти автор рецензованої монографії – професор Володимир Потульніцький.

³ Pritsak Omeljan. *Apologia Pro Vita Sua*. Journal of Turkish Studies (ed. Sinasi Tekin). – Cambridge, Mass.: Harvard University, 1978. – P. XV.

⁴ Пріцак Омелян. Коли і ким було написано «Слово о полку Ігоревім». – Київ: «Обереги», 2008. – 360 с.